

Nemzetiségileg vegyes területek és az asszimilációs folyamatok földrajzi vizsgálatának elméleti kérdései

FARKAS GYÖRGY¹

„...az ember megszületik és környezetének nyelvéhez, szokásaihoz, öltözködéséhez, táplálkozásához és törvényeihez hasonul. Belenő a helybe.”

Hamvas Béla

Alábbi dolgozatom fő célját abban látom, hogy – mintegy jövődöbéli kutatásaim megalapozásaként és annak formailag adott keretein belül – tisztázzam bizonyos alapfogalmak lehetséges értelmezései körül felmerülő problémákat. Az alapfogalmak tisztázásának igényén túl az a szándék is ösztökélt, hogy megpróbáljak valamiféle rendet kialakítani a *nemzet* és *nemzetiség* fogalmai körül kavargó eszmék zűrzavarában. Szétválasztva – és egyúttal a lehetőség szerint minél egyértelműbben meghatározva is – az állam, a nemzet, az etnikum stb. fogalmait (természetesen megfelelő társadalomtudományi tanulmányokra támaszkodva) talán elkerülhetővé válnak a használatuk és értelmezéseik körül szövődő bonyodalmak. Különösen fontos ez az érintett fogalmak térbeli vonatkozásainak elemzése esetében. Szándékom szerint evvel talán hozzájárulhatnék a problémakör földrajzi szempontú megközelítésének megalapozásához is. (Persze az efféle bonyolult kérdések kezelésekor nem árt az óvatosság és a körültekintő eljárás.)

Az eszmék zűrzavara ugyanis mindenekelőtt saját tudatunkra jellemző, vagy legalábbis a külső világ értelmezése körüli zavarodottságunkra utal(hat)nak inkább, mintsem hogy szükségszerűen a minket körülvevő valóságra vonatkoznának. Az a kijelentés is megkockáztatható, hogy „földrajzi berkekben” a nemzetiségek, vagy a nemzetek kapcsán fölvetődő térbeli problémák vizsgálata körül még máig sincs jó pár alapvető kérdés megnyugtató módon elrendezve. Inkább bizonyos sztereotípiák, kritikátlanul alkalmazott társadalomtudományi tételek és elméletek mechanikus „használata” jellemez nem egy nemzetiségi problémákat (is) taglaló geográfiai munkát.² Homályos fogalmakat bizonytalanul használó szerzők álláspontjainak tisztázása csaknem lehetetlen.

Tudatosítanom kellett azt is, hogy napjaink egyik legjellemzőbb sajátossága éppen egy egységes nemzetkép gyakran kétségbeejtő hiánya. A nemzet koncepciók ezredvégi válsága azonban nem jelenti egyúttal végleges elavultságukat, túlhaladottságukat. Legalábbis egyfajta lehetséges alternatíva szintjén továbbra is számolni kell velük. A „határon túlra kerül” nemzetrészek esetében, ha lehet, még csak fokozódik a zavar és a bizonytalanság. Véleményem szerint azonban egyáltalán nem lehetlenség olyan kizárólagosságoktól és szélsőségektől mentes nemzet-fölfogás kidolgozása, amely a jelenleginél nagyobb mértékben integrálná ezeket a csoportokat is, és egyúttal a nemzetközi, államok közötti együttműködés alapjaként is szolgálhatna. (Persze itt nem a szokásos „híd-szerep” elcsépelet frázisaira gondolok.)

Dolgozatomban – amelynek témája kényes vonatkozásokat is idéz – gyakorlatilag saját kutatások híján, csak az általam megismert, idevágó irodalom földolgozására szorítkozhatom. E munka gerincét az 1994-ben

¹ PhD hallgató, ELTE TTK Általános Gazdaságföldrajzi Tanszék, Budapest, Ludovika tér 2.

² Amint az majd az alábbiakból kiderül, ez a megjegyzésem hangsúlyozottan a szlovákiai földrajztudományra vonatkozik.

Pozsonyban megvédett szakdolgozatom egy lefordított fejezete alkotja. Már csak emiatt is elsősorban az akkor számomra elérhető szakirodalom feldolgozását tükrözi, noha a fordítás során több helyen is kiegészítettem, ill. bizonyos részeit az azóta esetenként módosult felfogásom szellemében átalakítottam. Az alapvető szempontokat tekintve azonban álláspontom nem változott.

Az alapok – a történettudomány szerepe

Asszimilálódni annyi, mint „hasonulni”; hasonulni annyi, mint „élni”. Közép-Európa „népeinek” már sokak által, számtalan formában kifejezett történelmi tapasztalata összegződik a fentebbi következtetésben. Tettenérhetőek benne azok a bizonyos – sokat emlegetett – ösztönök, beállítódások és rögeszmék, amelyekre oly könnyen lehet és oly gyakran szoktunk hivatkozni. Azonosulni környezetünkkel! – kategorikus imperatívusként tornyosul e követelmény hétköznapi félelmeinktől gyötört tudatunk mélyén. Darázs-fészekbe nyúl az, aki az efféle lélektani jelenségek „háttérének” titkait szándékozik kifürkészni. Az *asszimiláció* jelensége közösségi kultúránk és egyéni életünk szerves része. Cselekedeteinkben, ítéleteinkben, választásainkban, döntéseinkben ugyanis jól–rosszul jutva mindig ott munkálkodik valami tőlünk független, külső „dologhoz”, eszményhez, személyhez igazodás többé–kevésbé tudatosított szándéka. Anélkül, hogy ezt a hétköznapi ténymegállapítást kiterjeszteném az olyan általánosítások irányába, mint a „nemzet”, a társadalom egészének élete stb., az efféle felületes megközelítések mellőzve, megállapítható, hogy a hasonulásnak ez az igénye nemcsak egyénekre lehet hatással, hanem – közvetítőként valamiféle bonyolult „társadalmi mechanizmusokat” feltételezve – kétségkívül befolyással bír nagyobb társadalmi egységek történetének alakulására is (CSEPELI GY. 1990).

Az asszimiláció „probléma-jellege” felől közelítve a fogalom elemzéséhez, mindjárt több szintre bonthatjuk vizsgálódásainkat. Ilyen értelemben az asszimiláció problémájának az egyes „vetületei” a filozófiai (kulturális) nyelvi, és szociális politikai összefüggések mentén rendezhetők el és statisztikailag is megragadhatók.

Az első, az alapvető síkot már bizonyos mértékben érintettük. De a fogalom vizsgálatának bölcséleti megalapozásához föltétlenül szükséges még külön is kiemelni annak a ténynek a súlyát, hogy az európai, „római–zsidó–keresztény” világlátást keretbe fogó kultúránknak mennyire a legmélyebb rétegeiben is ott gyökerezik már az asszimilációnak–asszimilálódásnak, a beolvadásnak–hasonulásnak az (el)ismerése, ami minden bizonnyal közel van a sokszor – joggal – kétségbevont, gyakorta megkérdőjelezhető *toleranciánk* eredőjéhez.³ A nyelvnek, mint „embereket elválasztó kapocsnak” a 16. sz. óta egyre erősödő jelentősége, vagy a világ „átalakításában” mindinkább szembetűnő szerepe értelmezhető akár a középkor univerzális világgépének széttrötetéseként is. Az asszimiláció problematikájának nyelvi vetülete így érthetően egyidős az újkorral.⁴

A szociális és politikai összefüggések részletesebb taglalása több külön tanulmány tárgya lehetne. Mindenesetre egy ilyen jellegű problémákról esetében nyilvánvalóan számtalan módja van annak, hogy okozati

³ Elég talán csak a római jog kiterjesztésének lehetőségére utalni, mely biztosan nem nélkülözhetette az asszimiláció előlegét, vagy a vallásalapító Krisztus tanításait értelmező utódok lelkesült hittérítéseit idézni, amelyek – bizonnyal római példák nyomán is – magának a hasonulásnak az elfogadásán és érvényességén alapultak.

⁴ Ha csak a magyar vonatkozásokat követjük nyomon, rögtön szembeötlik, hogyan változott az asszimilációs folyamatok megítélése az utóbbi századok történéseit követve. Közismert, hogy milyen kitüntetett helyet foglaltak el már a reformáció és az ellenreformáció nyomán újjáéledő nemzeti irodalmunkban is a magyarság pusztulása felett érzett siralmak, és a nemzet további sorsát illető aggodalmak „műfaja”. A török jelenlét korszakának lezárulása (amivel ez a periódus egybeesett), az ország vérvesztései az ennek során fel-felújuló hadjáratok következtében, a korszak népességfejlődésének ugyancsak elsomorító és kétségbeejtő egyenlege; természetszerűleg tolta az előtérbe a kortársak gondolatvilágában ezeket a súlyos kérdéseket, annak ellenére, hogy számszerűsíthető vonatkozásoknak még csak a csírái alakultak ki erre az időre (RÁCZ I. 1995). Ebben a korban, és még egészen a reformkor időszakáig, a fentebb említett vetületek még alig elkülöníthetőek, ill. ez a probléma, abban a formájában, ahogy akkoriban a köztudatban megjelent, még nem ezen összefüggések mentén artikulálódott. Később a reformkor közéleti személyiségei számára is még csak a probléma nyelvi vetülete volt igazán érzékelhető, ami összefüggésben volt a nyelvújítás térnyerésével, a magyar nyelv általános használatának terjedésével s ugyanakkor a nemzetiségek képviselőinek színrelpésével, azok hasonló irányú törekvéseivel.

összefüggésekre leljünk, ez irányú nyomozásunkat pedig – úgy vélem – saját beállítódásaink határozzák meg inkább, mintsem a tények rideg valósága. Többféle lehetséges értelmezése van az asszimiláció és a politika közti kölcsönhatások alakulásának is, és valószínűleg az a leghelyesebb, ha egyikőjük mellett sem tesszük le véglegesen a voksunkat. A továbbiakban részletesebben kitérünk még az ún. asszimilációs politikák, az asszimiláció és a nacionalizmus ideológiája közti viszonyok taglalására. Végezetül azt kellene kihangsúlyozni, mennyire meghatározó szerepet játszott az asszimiláció problémájának a politikai élet színterére való behatolásánál, a köztudatba kerülésénél a központi nyilvántartás, a statisztika fejlődése.⁵

Újabb nehézségekbe botlunk, ha az asszimilációnak, mint környezethez való hasonulásnak a lehetséges értelmezési tartományait a nemzeti, nemzetiségi viszonyok körére szűkítjük. Áthatolhatatlan akadálnak tűnhet, hogy a nemzeti, nemzetiségi problémák – sőt már magukban a *nemzet* és a *nemzetiség* fogalmai is – rendkívül összetettek. Ezért aztán bármiféle velük kapcsolatos vizsgálódás fokozott körültekintést igényel. E téren oly sok homlokegyenest eltérő nézettel, egymást kölcsönösen kizáró szemlélettel találkozhatunk, hogy az összekuszált gondolatok e dzsungelének már pusztá feltárulkozása is képes elriasztani az elfogulatlan szemlélőt. Heves viták és valóban komoly nézeteltérések hátterének és okainak feltárása mindig kényes, de nem megoldhatatlan feladat. Fontos, hogy tudatosítsuk, mennyire „mélyen európai” kérdésekről, az európai civilizáció múltjában gyökerező, egyedül csak annak hatósugarában létező problémákról van szó.

A különféle nézetek sokaságában való eligazodás érdekében vizsgálódásaimban SZŰCS Jenőnek a nemzeti kérdés történeti vonatkozásairól írott munkáira támaszkodtam. Ő úgy vélte: „...történettudományról csak akkor beszélhetünk, ha az olyan kategóriákat használ, amelyek jelentése Budapesten, Bukarestben és Prágában ...egy és ugyanaz.” ENGEL P. (1990) is nagy erőfeszítést kifejtve munkálkodott a „nemzet, nemzetiség” fogalmak kialakulása körüli kérdések megválaszolásán. Felvázolta jelentéseik értelmezésének történelmi módosulásait és végül kísérletet tett szakmailag megalapozott meghatározásukra is. Éppen összetettségükre való tekintettel alakította ezt a meghatározást ún. „fogalmi modellé” (SZŰCS J. 1984).

SZŰCS alábbi szemléletével azonosulva úgy vélem, hogy a történettudomány kompetenciáját, elsőséget e téren feltétlenül el kell fogadni. Nemzet és nemzetiség pontos meghatározását ugyan általában a szociológiától várják, de mivel ez a tudomány elsősorban a társadalom aktuálisan adott formációival foglalkozik, csak *ad hoc* érvényes jellemzéseket és interpretációs kereteket nyújthat. (Persze nyilvánvalóan a történeti kutatások alapját a szociológia elméleti [is] adják, s egyúttal azok alkotják a történeti interpretációk vázát is.)

A történettudomány elsőséget azonban már csak azért is akceptálnunk kell, mivel a múlt alaposabb megismerése alátámasztja azt a véleményt, hogy a *modern nemzet* és a *tudományos történetírás* a 18.–19. sz. fordulóján, „...egymással nemcsak *párhuzamosan*, hanem egyszersmind *genetikus kapcsolatban*...” születtek meg. Ettől az időtől kezdve „...kialakult a nemzeti történelem sajátosan új, de sokféleképpen értelmezhető szemléleti kerete” (SZŰCS J. 1984).

5

Számszerű adatok híján a kibontakozó „nyelvi küzdelmek” még jószerével csak amolyan „földtől elrugaszkodott” akadémikusi viták szintjén bonyolódtak. A lassan modernizálódó társadalmat ellenőrző hatalom számára egyre nélkülözhetetlenebbé váló központi nyilvántartás fokozatosan kiépülő intézményrendszere kezdetben még teljességgel mellőzte azokat a vonásokat, és azt az eszközkészrendszert, ami alkalmassá tette volna arra, hogy e küzdelmek számára tényanyagot szolgáltatson. Ám az erre irányuló igény növekedése karöltve haladt a társadalmi átalakulások felgyorsulásával, egy „gyökeresen” átváltozó társadalmi rendszer szellemi és anyagi alapjainak megteremtésével. Az első rendezett, tudományosan is megalapozott, kivitelezésük módjával pedig már elfogadható minőségű adatokat szolgáltató népszámlálások eredményei nagyban befolyásolták azt a kitüntető figyelmet, amellyel az átalakulófélben lévő, polgárosodó, ámde ugyanakkor súlyos belső problémákkal, megosztottsággal küszködő társadalom a múlt század derekán a nemzetiségi kérdés és az asszimiláció problematikája felé fordult (DÁVID Z. 1980). Ettől a korszaktól kezdve ez a kérdéskör már nem is került le a napirendről soha, legfeljebb időleges háttérbe szorulásairól (vagy: szorításairól) beszélhetünk. Az asszimiláció folyamata és a tudomány hasonló viszonyba keveredett az idők folyamán, mint az az asszimiláció és a statisztika esetében történt. A folyamatot magát csakis a tudományos megismerés, ill. a statisztikai vizsgálódás tárhatta a világ szeme elé. Ami e kifejezés mögött meghúzódik, az a köznapis tudat számára – éppen evidens jelenléte okán – megragadhatatlan. *Problémát* e jelenségből már nem a tudományos reflexió, hanem a társadalmi érdekérvényesítés mechanizmusainak bonyolult szövevényében megfogalmazódó politikai állásfoglalások csináltak. (Persze az efféle állásfoglalások hátterében meg az ideológiák uralta eszmei kötődések húzódnak meg.)

A modern nemzet két koncepciója – a nemzeti társadalom „gondolati modellje”

A *modern nemzet* fogalma alatt a történettudomány általában a társadalmi integráció azon formáit érti, amelyek kialakítása és intézményesítése szorosan összefonódik a 18. sz.-i „felvilágosodással” és az 1789. évi francia forradalommal.

Ami a történetírás különböző irányzatainak a „nemzet–nemzetiség” problematikájához való eltérő hozzáállásait illeti, azok a nemzet „előző” fejlődési szakaszainak eltérő megítélésében gyökereznek. A modern nemzet azonban alapvetően új, „történelmi képlet”. SZÚCS magyarázatában „A nemzet (nation) modern kategóriarendszerünkben – függetlenül a szó etimológiájától és történeti jelentéseitől – olyan *fogalmi jegyek, képzetek és feltételezések* összességét öleli fel, amelyek együttesen *csak a 18. sz. vége óta* léteznek... Mindenesetre a legfontosabb annak felismerése, hogy a nemzeti integráció történeti előzményei (vagy távolról analógnak tűnő jelenségei) lényeges jegyek alapján a történeti valóság más részét képezik, mint a modern nemzet jelensége, s ezt a körülményt *célszerű a terminológiában is kifejezésre juttatni.*”

SZÚCS a nemzet *lényegének* megragadását célzó erőfeszítéseket két ellentétes irányzat mentén különíti el. Közérthető kifejtésük leginkább célravezető módja a két irányzat alapvető téziseinek megfelelő csoportosítása és kölcsönös egybevetése. Ennek eredményét ellentétek párosaiként fogalmazza meg, és végül három „sik” mentén rendezi el őket.

A két irányzat közül az egyik számára új társadalmi, politikai, intellektuális stb. *kapcsolatok*, ezzel ellentétben a másik irányzat felfogása szerint viszont *ősi, tradicionális*, történeti „*tartalmak*” jelentik a „nemzet lényegét”. Az első a 18. sz.-i felvilágosodás *racionalista* irányzatának eszményeit ideológiája fő forrásaként használó francia forradalom, a második pedig a felvilágosodás ún. *romantikus* irányzatának koncepciója. Ezért tehát az egyik részről a nemzetet a nép új politikai szövetségének tekintik – amely a közakarat („volonté générale”) elvének érvényesítésekképpen, kinyilatkoztatja szuverenitását –, míg a másik oldal a nemzetet a „nép szellemében” (Volksgeist) gyökerező ősi történeti organizmusként fogja fel. Amint látjuk, az európai nemzet-koncepciók „klasszikus” felosztásához jutottunk (ún. „francia” [politikai], ill. „német” [kulturális] koncepció). Ellentétük egyik el nem hanyagolható forrása aszinkronitásukban rejlik; a „német” koncepció a korábbi „francia” koncepció kiváltotta reakciónak is felfogható.⁶

Európai kultúránk tehát e két alapvetően eltérő szemléletet nyújtja a nemzet fogalmának egységes és lezárt, általános érvényű meghatározásához. A tárgyilagosság köntösebe búvó megközelítés azt sugallja, hogy bizonyos számú „reális” tényező és kritérium megállapításával eljuthatnánk egy egzakt definícióig. Csakhogy „... nincs olyan *tényezőgyűttes*, amely a nemzeti integráció valamennyi *egyedi* formájára vagy történeti és regionális *tipusára* érvényes lenne... a szokványos felsorolásokban szereplő tényezők nem sajátosan a *nemzeti* csoport kritériumai, hanem jórészt sokkal primitívebb közösségeké is.” Az efféle definíciók egyik legfőbb hibája az *ok-okozati viszony* felcserélése, amennyiben a nemzeti integráció *eredményeit*, annak *feltételeiként* jelenítik meg. Jellegzetes – a dialektusokat fokozatosan áthidaló – „nemzeti nyelv”, a – „népi- és a magas kultúra izolált dualizmusát áttörő” – „nemzeti kultúra” vagy a „nemzeti piac”, „nemzetgazdaság” stb. gyakori emlegetése. Ezek azonban mind csupán a „nemzetté válás folyamatának” eredményei, következményei és nem annak kiváltó okai, feltételei, vagy meghatározó tényezői.

A modern nemzetet nem tekinthetjük egy bizonyos irányú fejlődés egyszerű folytatásának, sokkal inkább jelenti az adott feltételek és előzmények „*meghaladását*”. A 18. sz. előtt a társadalom elsősorban a különböző felekezetekhez és rendekhez való tartozás mentén tagolódott. A nemzetiség csupán a társadalmi tagolódás egyik elemét jelenthette. A mai értelemben vett nemzetek kialakulásának folyamatát leíró történeti–szociológiai elméletek szükségképpen magukba kell hogy foglaljanak egy bonyolult, átmeneti időszakot elemző részt is, amelyet addig ismeretlen jelenségek színrelépése jellemez. SZÚCS Jenő szerint ezt az időszakot egyfajta *metamorfózis* uralja.

6

A francia irányzat gyökereinek felsorolásánál megemlíthető még a 17. sz.-i „polgári” és az 1688. évi „dicsőséges” forradalmakban megszülető „angol” nemzet-koncepció; noha ez sosem mozdult el tartósan olyan szélsőségek irányába, mint amilyeneket a francia forradalom produkált – kétszáz évvel később.

Az európai államok 19. sz.-i társadalmi–politikai szerkezetét meghatározó „nemzet-eszme”, „nemzetiség”-fogalom dominanciája ugyanis nem a történelmi fejlődés egy bizonyos áramlatának eredménye. A 19. sz.-ban adott, „teljesen újszerű” helyzet azáltal jöhetett létre, hogy a korabeli („modern”) társadalmi törekvések és folyamatok képviselői–szereplői lehetséges érvényesülésük aktuális kereteit több száz éves tradíciókra visszatekintő történelmi formációkban vélték fellelni. (Újjáélesztették és átalakították, vagyis „modernizálták” őket.)

Az említett folyamatokat a polgárság társadalmi, politikai, gazdasági, intellektuális stb. *emancipációja* váltotta ki. Az „átalakított” történelmi formáció, bizonyos „világi” hierarchiák vezetőit „kísérletükkel” összefűző integráció kereteként, a *nemzet* volt. Az adott történelmi környezetben úrrá lévő győztes polgárság képviselői, saját integrációs bázisuknak, a *nemzeti társadalomnak* a konstituálásához használták fel ezt a „képletet” úgy, hogy a nemzetben belül „... minden embert – a népet – jogi és politikai értelemben minden felsőbb autoritástól független és belső tagolódástól mentes szuverén emberi közösséggé – egységes társadalommá – deklarált(ak)...”

Összegzésként a modern nemzetről SZÚCS így ír: „... a modern nemzet elválaszthatatlan ugyan a polgári jogegyenlőség elvétől és általában a társadalom, a gazdaság, a kultúra, az állam, modern – a 18.–19. sz.-ban kialakuló – koncepcióitól, de magában hordja mindezek belső ellentmondásait is. A modern nemzet történelmileg konstituált érdekközösség és belső társadalmi érdekelletétek komplikált képlete.”

A történelmi fejlődés fentebb ismertetett vázlatára alapozva jutott el a szerző a „nemzeti társadalom” *gondolati modelljének* leírásához.⁷

A nemzet – a 18. sz. vége óta – s csakis azóta – az adott csoport tagjai számára meghatározott *standardizált értékek hordozója*, ill. *összegzője*; a *gazdasági, társadalmi–politikai, kulturális szféra* alapvető (tényleges vagy óhajtott) *elrendezési kerete*, és végül: a *csoportlojalitás* lényeges (domináns, vagy legalábbis egyik domináns) *tárgya*.

„A modern nemzet valójában a polgári kötelek megteremtésével összefüggésben a jelzett – objektív és szubjektív – elemeknek a funkcionális viszonyában létezik.”

Etnikum és nemzet Szabó Miklós tanulmányában

Természetesen ez a SZÚCS-féle nemzet-modell csupán a probléma tisztán történelmi szempontú megközelítésében rejlő lehetőségeket tükrözheti. Más irányból közelítheti meg tanulmányában ezt a kérdést SZABÓ Miklós (1989), amikor kísérletet tesz *etnikum* és *nemzet* „szociológiai orientációjú” meghatározására. Viszont az ő munkája sem nélkülözi a történelmi vonatkozásokat, hiszen az említett fogalmakat elsősorban azon tartalmak vizsgálatán keresztül elemezte, amelyekkel a 19–20. sz.-i magyar társadalmat jellemző nemzettudat-formák alakítói a leginkább társították őket. Fejtegetései hátterében a „dialektikus materializmus” búvkörében fogant társadalmi elméletek hatásai sejthetők. Egyfajta „opportunist” kísérlet ez a nyugat-európai liberalizmus elveinek és a társadalmi fejlődés dialektikus-historicista elméleteinek összehangolására.

A *nemzeti tudat* elemzésénél SZABÓ Miklós nem nélkülözhetette egy „struktúraalkotó” elem meghatározását. Ennek történelmi időbeli variánsai aztán, ellentmondó pólusok sorába rendezve, tézis és az antitézis dialektikus kettőségét idéz(het)ik. A szerző a *társadalmi munkamegosztás* fejlettségi szintjét teszi meg a nemzet és az etnikum definiálásánál e két fogalom megkülönböztetésének viszonyítási alapjává. Eszerint egy bizonyos

7

A nemzeti társadalmak *megszervezésének* három alapvető tételét SZÚCS – határozottan elválasztva az egyes fogalmakat a hozzájuk kapcsolódó történelmi tartalmaktól – eképpen fogalmazza meg: „1. Minden ember egy bizonyos nemzethez tartozik (vagy kell, hogy tartozzék), és viszont: minden nemzetnek az azt alkotó individuumok *elvileg* egyenlő tagjai. 2. A nemzeti szuverenitás új koncepciója: a politikai hatalom és szervezet, maga az állam a „nemzet” fogalmának függvénye: csakis a nemzeti szuverenitást kifejező állam legitim, ha ilyen nem létezik, létre *kell* hozni. 3. A nemzet par excellence politikai *lojalitás* tárgya, sőt e viszonylatok között domináns helyet foglal el (a lojalítások konfliktusa esetén, ha például az állam nem fejezi ki a nemzeti koncepciót, az állampolgári hűség eszmeileg legitim módon megszeghető a nemzethez való hűség jegyében).”

közösség esetében a megfelelő differenciált társadalmi munkamegosztás-struktúra, az *etnogenézis* más egyéb tényezőinek befolyása mellett, már egy új történelmi minőség létrejöttét eredményezi, a társadalomnak a *politikai érdekközösségen* alapuló szerveződését.

„Az *etnikum* archaikus közösségforma, a (polgári) nemzetet, sőt az államot megelőző közösségi szerveződés. Két közösségalkotó tényező szervezi egybe: a *nyelv* és a *kultusz*. Az *etnikum nyelvi közösség* vagy/és *vallási kultusközösség*. Az *etnikum* nem képez eredetileg kifejtett társadalmi munkamegosztási struktúrát. Ez már a nemzet” (SZABÓ M. 1989).

A két társadalmi formáció közti további fontos különbségeket a következőképpen világítja meg: „Az *etnikum* eleve és elsősorban *kulturális közösség*. Közösség voltának minden más dimenziója kialakulatlan.” Ezzel szemben „A nemzetállamok korában formálódó nemzetek *politikai közösségek*, amelyek a nemzet kulturális közösség-helyzetét a nemzet mint politikai közösség egy dimenziójának tekintették.” „...a nemzetállam korának nemzetfelfogása... az *etnikumot* átmeneti formának tekintette. ...Az *etnikai közösség természetes közösség*: tagjai a nyelv és vallási szokások révén automatikusan tartoznak hozzá.” Másrészt viszont, mivel „a politikai közösségek választhatóak ... a nemzethez mint politikai közösséghez tartozás ... *egyéni* eldönthető ...”

A nemzetiségi kérdés szüntelen fejlődését biztosító tézis és antitézis dialektikus kettőssége SZABÓ szerint tehát az *etnikumnak*, mint *kulturális* és a *nemzetnek*, mint *politikai közösségnek* a formális ellentétén alapszik. Kettejük szintézise hozza létre a *kulturális nemzet-formációt*. „A nemzet mint *kulturális közösség* e közé a két közösségforma – természetes (*etnikai*) és *politikai közösség* – közé iktatja azt a közösségi formát – a *kulturális közösséget* –, amelyben a *beleszületett*–természetes és a *választott*–elkötelezett összetevő keveredik.”

E „szintézis” kiválóan alkalmas bizonyos identitástudatok konfliktusainak megoldására. Olyan konfliktusokról van szó, amelyek elsősorban az egyéb szemszögekből nézve tűnnek igazán veszélyesnek. Az *individualista szemlélet* e „*rejtett*” érvényesítése általában véve megnyugtató módon oldja fel az *asszimilációs* folyamatok következményeként fellépő súlyos ellentmondásokat.

A kérdéskör megközelítésének ez a módja a „magyar politikai nemzet” liberális koncepcióját tükrözi, azokból az „*eszmei*” alapokból kiindulva, melyeket még a múlt századi, polgárosodó magyar társadalom „*szabadelvű*” közéleti személyiségei dolgoztak ki. Megjegyzendő, hogy a politikai nemzethez való tartozás szabad megválasztásának jogát elismerve, ugyanakkor lehetővé válik a „*részleges*” és erőszakmentes, *kulturális asszimiláció* bizonyos formáinak érvényesítése is. Éppen emiatt tűnhet kissé paradoxonnak, hogy ez a nemzet-koncepciót sajtóságosan a *nacionalista ideológiákkal* felvértezettek részéről éri a legtöbb támadás. Ha azonban közelebbről is szemügyre vesszük a *nacionalista ideológiák* lényegi vonásait, a *liberalizmussal* kialakult konfliktusok végtére is elkerülhetetlennek tűnik majd fel.

Az asszimiláció és a nemzetiségi kérdés

Az asszimiláció problematikáját helyezte vizsgálódásai középpontjába JÁSZI Oszkár is, az első világháború előtt írt nagy jelentőségű, bár akkoriban sajátságosan félreértett „A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés” c. munkájában (1912). A több mint nyolcvan éve írt mű sok tekintetben máig megőrizte aktualitását. A kérdéskört érintő hazai dolgozatok közül ez az első tudományos alapossággal és rendszerességgel, nagy körültekintéssel megírt munka.

Liberális politikusként JÁSZI nemcsak pozitív és természetes „*jelenségnek*” értékelte az asszimilációt, hanem *demokratikus társadalom* egyik elengedhetetlen feltételének tekintette. Az *emberiség feltartóztathatatlan haladásának* ígézetében a nemzet és nemzetiség fogalmait is e fejlődés egyes állomásainak megfelelően kezelte, magát az asszimiláció folyamatát pedig az *emberiség fejlődésének* végső fázisához, a *demokratikusan berendezett nemzetállamok felé irányuló folyamatos történelmi „haladás”* egyik tényezőjének tartotta.

A korabeli Magyarország és a közép-európai térség gondosan tanulmányozott viszonyainak ismeretéből kiindulva a nemzetiségeket elsősorban is *uralkodókra* és *alávetettek*re osztotta. A nemzetiségi kérdést az ő felfogásában – és itt feltűnnek bizonyos párhuzamok a „*szociáldarwinizmus*”-ként ismert korabeli *eszmei áramlatokkal* –, e két típusú nemzetiség közötti *harc jellege* határozza meg. A nemzetiségek közt dúló szüntelen háborúskodáson alapult nemzeti államokat az asszimiláció egyre erősödő folyamatai szétmállasztják és végül az egész társadalmi rendszer el kell érjen a társadalmi haladás végcéljaként feltételezett állapotokig: a *demokratikus módon megszervezett, kulturálisan egyesített modern tömegtársadalmakig*. Maga az *asszimiláció*, a haladás

hajtóereje általánosan elterjedt jelenség. A társadalom történelmi haladásának a dialektikus materializmus tételein alapuló elméletei az asszimilációt szükségképpen az evolúció „természetes” módon adott elemeként fogják fel. Ennek révén válik lehetségessé a különböző fejlődési fokozatok szintézise és meghaladása.

JÁSZI fejtegetéseiben az asszimilációt mindig és mindenütt egy mélyebb – és egyúttal „bonyolultabb” – egység felé vezető út nélkülözhetetlen tényezőjeként említi. A törzsi elkülönülés a nemzetiségek egységévé vált, ez pedig későbbben elkerülhetetlenül az állam egységébe torkollik majd. Ez az egység felé irányuló fejlődés a szerző szerint leghatározottabban pozitív előjelűnek értékelt változások során vezet keresztül, egészen a „demokratikus berendezkedésű” tömegtársadalom uniformizált polgári államáig, abban a formájában, amilyenek JÁSZI a korabeli Egyesült Államokat látta. (A műben több helyütt is feltűnik valamiféle Európai Egyesült Államok kissé homályos víziója, amely vélhetőleg nagy mértékben meghatározta szerzőjének – akkori – jövőkéjét és a saját korát illető értéktételeit egyaránt).

Az ún. *asszimilációs politikát* SIMONS, S. E. (1910) munkája nyomán JÁSZI két típusra különíti el:

A) *Arisztokratikus asszimilációs (nemzetiségi) politika.* Jellemzői:

- vallási üldözések és perzekúciók;
- állandó beavatkozások a nemzetiségi oktatás belső ügyeibe;
- a sajtó- és gondolat szabadság „lenyűgözése”.

Az ilyen típusú nemzetiségpolitikát gyakorló állam jellegzetes példája JÁSZI szerint a cári Oroszország.

B) *Demokratikus asszimilációs politika.* Jellemzői:

- általános választójog;
- „legteljesebb polgári szabadság”.

Példának a szerző az USA-t hozza fel.

A „demokratikus” nemzetiségi (asszimilációs) politika által kialakított állapotok mintegy „automatikusan”, természetzerűleg kellene, hogy elvezessenek a kulturális uniformizáltságig és a társadalom egységének megszilárdításáig. A szerző kitért az asszimiláció bizonyos – általa felismertnek vélt – törvényszerűségeinek leírására is. Némelyiküket az azóta eltelt idő történelmi tapasztalatai igazolták, másokat viszont – éppen e tapasztalatok fényében – csak mint JÁSZI és a korabeli értelmiségi elit naív kívánságait tarthatjuk számon. Az *asszimiláció (JÁSZI-féle) törvényei* az alábbiak:

1. Csak bizonyos kultúrközösségen belül kerülhet sor asszimilációra.⁸
2. Győzedelmeskedik a fejlettebb kultúra.⁹
3. A „tenger” beolvasztja a „szigetet”.¹⁰
4. A nemzeti öntudatra „ébredt” nép asszimilálhatatlan.
5. A történelem nem ismert példát az erőszakos beolvasztás sikerére.
6. Az asszimiláció „öntudatlan” folyamat.¹¹
7. „Az asszimiláció gyorsasága és hatékonysága egyenesen arányos
 - a) az uralkodó nemzetiség számbeli erejével,
 - b) gazdasági fejlettségével,
 - c) a központi hatalom történeti folytonosságával,

⁸ Pl. különböző nemzetiségek közös vallása.

⁹ A „fejlettebb” kultúra fogalma alatt JÁSZI olyan kultúrákat értett, amelyek „nagyobb mozgási lehetőségeket, az egyéniség fokozottabb kifejlésének eszközeit” biztosítják. A fejlettség fogalmának ilyen meghatározását ma már csupán a „fény civilizációja” optimizmust sugárzó korának egyik jellegzetes – szomorú emlékéü – illúziójaként értékelhetjük. A kultúrák „tudományos” osztályozása „fejlettségük” alapján véleményem szerint csak az adott szerző személyes előítéleteinek elleplezését szolgálja, nélkülözvén minden objektív alapot.

¹⁰ ...körülbelül egyenlő vagy nem nagyon különböző kultúrfok mellett ... pusztá kultúrrintkezés folytán, minden vérkeverés nélkül.” Ezt az egyébként gyakran tapasztalt ténytet nem lehet egy törvény szintjére emelni. Olyan előfeltételek tükröződnek benne, amelyek a természettudományos törvényszerűségek társadalmi viszonyokra való mechanikus alkalmazhatóságának az elméletérvannak alapozva.

¹¹ Gazdasági szükségszerűség és magasabb kulturális színvonal eredménye. SZABÓ M. (1989) tézisei a „politikai” nemzet meghatározásáról és kialakulásának körülményeiről (az identitás „választásával”) tagadják az efféle általánosítás helyességét. A „kulturális” asszimilációt, a kulturális identitás megváltoztatását viszont jellemezheti egyfajta spontaneitás, de ez is csak az egyes generációk vonatkozásában.

- d) a földrajzi válaszfalak hiányával,
- e) különálló közjogi terület hiányával,
- f) a különböző nemzetiségek analóg vagy rokon osztálydifferenciációjával,
- g) a különböző nemzetiségek vallási tagozódásával,
- h) az idegen nemzetiségi tömbök szétszórtságával,
- i) az idegen nemzetiségi tömbök külön történeti öntudatának gyöngeségével,
- j) a demokratikus intézmények terjedésével,
- k) az eszmék fogalmának intenzitásával."

Összegzőképpen JÁSZI megállapítja, hogy a nemzetiségi kérdés mindenütt megjelenik, ahol napirendre kerül a társadalom *átalakulásának* a kérdése. A demokratikus elvek intézményesülésének folyamatát a társadalom feudális struktúráinak szétesése, és „modern”, nemzeti integrációs formákká váló transzformációja kíséri.

„A nemzetiségi kérdés mindenütt a világon – azt lehet mondani – fizikai szükségszerűséggel lép fel, ahol ... az átmenet a modern ipari polgári állam felé megtörténik, és ahol ... a feudalizmus felbomlása, demokrácia kialakulása nem egy homogén néptömeget, hanem különböző nyelvcsoportokat, nemzetiségeket talál (JÁSZI O. 1912).

A nacionalizmus és illúziói

Idézett munkájában JÁSZI csak nagy vonalakban érintette a *nacionalizmus* ideológiai hátterének elemzését, sőt azt is mondhatnánk, hogy avval, mint a jövőbeni társadalmi fejlődés egyik jelentős tényezőjével, nem is számolt.

Márpedig az asszimiláció társadalmi folyamatának vizsgálatánál megkerülhetetlen elem az ideológiai kötődések feltárása, hiszen azt mellőzve válasz nélkül hagyjuk a beolvadás hatásmechanizmusának, az egész folyamat „működése” mikéntjének fontos kérdéseit.

Valószínű, hogy JÁSZI ilyen irányú vizsgálódásoktól való tartózkodásának fő oka abbéli meggyőződésében rejlett 1912-ben – és ebben ezúttal is a korabeli baloldali-liberális elit felfogásával a maga személyes nézetei tökéletesen megegyeznek –, hogy az efféle eszmei áramlatokon alapuló mozgalmak rövid időn belül teljességgel *anakronisztikussá* válnak majd.

Alig hatvan évvel később már egészen egyértelmű volt, hogy ez a korabeli feltevés illuzórikusnak bizonyult. És így SETON-WATSON, H. 1977-ben publikált művében („*Nations and states*”) nemzet és állam fogalmainak történeti vázlatát már a nacionalizmus elemzésébe való bevezetéssel kezdi.

„A nacionalizmus doktrínája a francia forradalom kor óta datálódik ... nacionalista mozgalmak megalapozásának igazolására használták ... A francia forradalmárok lelkesen terjesztették a XVIII. századi felvilágosodás eszményeinek – túlságosan is leegyszerűsített – verzióit.” A nemzet viszont olyan „... emberek közössége, akiket a szolidaritás érzése, a közös kultúra és nemzeti tudat fűz egybe.” Az alapfogalmak és kiindulási pontok e – kissé talán felszínes – meghatározását és tisztázását letudva, a szerző nekilát a nacionalizmus problematikájába való részletesebb bevezetésnek. A „*nacionalizmus*” szónak kétféle jelentést tulajdonít:

a) „... a nemzetek jellegét, érdekeit, jogait és kötelességeit leíró doktrína.”

b) „... a nemzet állítólágos érdekeinek és céljainak elérését zászlójára tűző szervezett *politikai mozgalom*.”

Természetesen SETON-WATSON-t ez utóbbi jelentés vizsgálata érdekli inkább. Véleménye szerint e politikai mozgalom „valódi” céljai közé az alábbiak tartoznak:

1. *jüggetlenség*: „... szuverén állam kialakítása, amelyben az adott nemzet a domináns.”

2. *nemzeti egység*: „... ezen állam határai mögött tudni minden olyan csoportot, amelyek önmagukat az adott nemzet részeinek tekintik.”

3. „*nemzetépítés*” egy független állam keretein belül.

A – fentebb már idézett – nemzeti társadalmakat összefogó alapelvek egyike SZÚCS J. szerint azt mondja ki, hogy: „... a nemzet par excellence politikai lojalitás tárgya.” Egy ilyen tézis teljességgel megfelel a *nacionalizmus* SZABÓ M. fejtegetéseiből levezethető olyan meghatározásának, miszerint az *tagadja* az egyén

szabad identitás-választásának jogát. A fentiekből az is következik, hogy SZŰCS véleménye szerint a nacionalizmus ideológiája, ill. annak egyes elemei szükségszerűen (mintegy természetesen) vannak jelen minden, a nemzeti elvekre épülő társadalomban.¹²

A szabad választás jogosságának tagadásával együtt ez a szemlélet megkérdőjelezi a liberalizmus „sarokkövei”-ként ismert alapelveket is; a világnézeti pluralitás feltétlen tiszteletben tartását és a személyes szabadság jogát. Meg kell, hogy értsük: soha nem a nacionalizmus az az ideológia, amely támogatná és közvetlenül „elősegítené” az asszimilációt. Legfeljebb a nacionalizmusoktól (és a nacionalistáktól), ill. az általuk képviselt elvárásoktól és követelményektől való *félelem* képes felgyorsítani az asszimilációs folyamatokat; a kulturális identitás feladását és elhagyását a „választott” politikai identitáshoz való „kétségbevonhatatlan” lojalitás benyomásának megerősítése végett.

A nacionalizmus ideológusait egyfajta skizofrénia jellemzi, ha elfogadjuk, hogy a SETON-WATSON által meghatározott célokot olyan eszközökre támaszkodva véli elérhetőnek, amelyek SZABÓ definíciója értelmében principálisan kizárják az *asszimiláció* bármiféle lehetőségét. A függetlenség, a nemzeti egység, a „nemzetépítés” szükségességét és céljait ez az ideológia a polgári társadalom legitimációjának alapelveivel gyökeresen ellentétes érvrendszerrel támasztja alá.¹³ Nem feladatomban e helyütt annak elemzése, hogy mindezek ellenére mégis mi lehet az oka ezen ideológia oly erős és hatásos befolyásának a társadalom bizonyos részeinek gondolkodására és cselekvéseire. Az efféle – inkább a szociopszichológia tárgykörébe tartozó – elemzés helyett álljon itt egy idézet, a nacionalizmus rövid értékelése SETON-WATSONtól:

„Az üres szócséplésre silányult retorika áradatáért, az emberi beszéd méltóságának megalázásáért, a történelemtérfélszéke előtt a nacionalizmus viseli a felelősséget. A nacionalisták voltak azok, akik könnyelműen elvetették évszázadok során bevált szokások, hitek, intézmények egész sorát; s végtére is csak üres frázisokkal és törekény struktúrákkal tudták őket felváltani. Az extrém nacionalizmus nem más, mint nyers, éretlen vallás, amely a hit lassan kihűnyő tüzét fanatikus gyűlölettel palástolta. Annál is inkább, mivel vezér- egyéniségei mindenre alkalmatlan, frusztrált, önimádó és öntömjénező, félművelt deviánsok voltak 1789 után valóban égető szükségszerűséggel jelentkezett a népszuverenitás megalapozásának és valóra váltásának problémája; és a nemzet volt az egyetlen válasz, amit az adott kor evven a kihívással szembeszegezhetett. A nacionalizmus intoleranciája és illúziói részben megegyeznek a demokráciák intoleranciájával és illúzióival.”¹⁴

A nemzet mint történelmi jelenség

A nacionalizmusnak (és részben a demokráciáknak) veszélyes illúziói közé tartozik a „nemzeti terület” absztrakciója is. A nemzet definiálásának fentebb már idézett néhány kísérlete is – azt hiszem – elégségesen bizonyítja, mennyire rendkívül összetett problémáról van szó. Már csak evégett is megéri, hogy lehetséges térbeli vonzatainak kérdéskörét egy kissé alaposabban körüljárjuk. Az idézett meghatározások mindegyikénél kitűnt,

¹² Maga a szerző HAYES-t (1926) idézi, aki „az egyén nemzetéhez való hűségét minden más egyéb társadalmi kötelem fölébe helyező érték-szemléletet” érti a nacionalizmus fogalma alatt.

¹³ Ez a fajta érvelés az „eredeti” ködös mítoszainak köréből meríti ihletett forrásait. Úgy tűnik fel azonban, hogy a nemzet *egyetlen* pozitív módon meghatározott ismérve, mely nem tartozik *együttal* a polgári társadalmakat jellemző jegyekhez is; a minden tagjának „közös eredetéről” szőtt mítosz. A tények tükrében azonban az ilyen eredetmondák többnyire nem bizonyulnak helytállóknak. Ezért a nacionalizmus és a vérbeli nacionalisták szinte teljes gondolatpotenciálja újabb és újabb, egyre „tökéletesebb, tudományosabb” eredetmítoszok konstruálására szűkül. A „közös eredet” fikció; a társadalom átalakulása asszimiláció nélkül lehetetlen; így aztán a nacionalizmus egész doktrínája félelmetesen abszurd jelleget ölt.

¹⁴ Hogy némileg ellensúlyozzam a nacionalizmus e „megsemmisítő” kritikáját, annyit azért meg kell jegyeznek, hogy a (fentebb, lábjegyzetben idézett) HAYES álláspontja értelmében felfogott nacionalizmusra alapozott indítás önmagában semmiképpen sem elítélendő, sőt nagyon is pozitív hatásokat kiváltó cselekedetek mozgatórugója is lehet.

hogy a nemzet fogalmának meghatározásához további összetett absztrakciókat hívnak segítségül. Ezzel mintegy közvetve bizonyítják a fogalomnak szinte metafizikai jellegét. Európa 18.–19. sz.-i és jelenkori társadalmainak életében mégis, úgymond szinte „kézzelfogható” a nemzeti eszme hatása és befolyása.

Látni kell azonban azt is, hogy a nemzet metaforikus megszemélyesítései többnyire könnyen megfejthető (háttérű) szimbolikába bújtatott, nehézkes objektivációk csupán, kitéve a kéréllhetetlenül múlt idő minden kegyetlenségének. Jelentőségük és jelentőségük valójában teljes mértékben a történelem „függvénye”, mindig adott korszakokhoz, sőt, személyiségekhez kötött. Ebben az értelemben tehát a *nemzet* elsősorban történelmi idő függvényeként meghatározható, *történelmi jelenség*.

Felvetődhet, hogy bár a nemzetről magáról mint olyanról joggal állíthatjuk, hogy semmiféle összefüggésbe a térrel nem hozható, „konkrét” formái (mint pl. „a” német, „az” angol nemzet stb.) már bizony éppen a „konkrét” földrajzi tér (terület) által meghatározottak. Ezt az érvelést azonban csak abban az esetben kellene elfogadnunk, ha eltekinténénk attól a fontos ténytól, hogy az ilyen „konkrét” formák nem kevésbé elvont (absztrakt) konstrukciók, mint közös eszmei alapjuk. Az efféle érvelés elfogadása feltételezné, hogy a „konkrét” nemzetekre mint „szerves” közösségekre (SZABÓ M. 1989) hivatkozzunk, s ez a vizsgált fogalom tudományos elemzésével nem fér össze. Ugyanis maga a történettudomány bizonyítja, hogy bármely „nemzeti” közösség idő- és térbeli kontinuitása csak konstruált hipotézisként gondolható el. Talán elégséges most csak SZÚCS J. idézetét említeni a modern historiográfia és a nemzet „közös eredetéről”. A történelem és a nemzet kölcsönösen és folytonosan alakítják egymást.

Itt újfent utalni kell arra, hogy az idők folyamán (kb. a 19. sz.-tól kezdve) a nemzet elvont eszméje bizonyos „*metamorfozís*” (SZÚCS J. 1984) nyomán, két formába „érlelve” jelent meg az európai kontinens közösségeinek társadalmi viszonyaiban. A „politikai” nemzet az identitás elvileg szabad, személyes választásán alapszik. A „kulturális” nemzet összetettebb forma, az ún. „felvilágosodás” eszmei áramlatában formált „új” társadalomszervezési elvekkel együtt magába foglalja még a társadalom előző integrációs formáinak lényeges vonásait is.

Mindenesetre az eszme átalakulása egyúttalad *intézményesülésével*. Az intézményesülés folyamata pedig – bizonyos csoportterdek összehangolásának és érvényesítésének igényéből fakadva – végül elérte és „betöltötte” az állam szintjét és kereteit. Ugyanakkor a politikai nemzet intézményének mintegy konkurensává („ellensúlyává”) lépett elő az „emberi jogok” koncepciójának érvényesítésén alapuló (állam)*polgárság* intézménye.

Már ebből a rövid, nem teljes és nem egészen egységes áttekintésből is kitűnhet, hogy a nemzet, úgy is mint konstruált politikai vagy kulturális közösség, úgy is mint intézmény, szervezeti keret, történelmi formáció stb., bizonyos értelemben valóban „metafizikai” fogalom – az emberi létezés lelki szféráira befolyással bíró „tisztá” idea. S ha ez igaz, mint ilyen, sehol máshol a térben, az emberi tudaton kívül nem létezhet. A nemzettel kapcsolatba hozható térbeli vonatkozások csak a mítoszok metaforikus megszemélyesítéseinek világában tekinthetők érvényesnek. A nemzetnek nincsenek térbeli méretei, kiterjedése; a térnek semmiféle egyértelműen meghatározható pontján sem foglal helyet, így *gyakorlatilag nincs semmilyen térbeli dimenziója*.

Etnikum mint helyi közösségek térbeli hálózata – nemzetiségileg vegyes területek

Egy ember azonban mégiscsak bizonyos konkrét földrajzi helyekhez köthető, adott és meghatározható környezetben létezik. A természetszerűleg adott kulturális–kommunikációs környezetet alkotó közösséget – SZABÓ M. nyomán – *etnikumnak* nevezném. (Az ő meghatározásához csak még annyit téve hozzá, hogy bár elfogadható az az állítása, miszerint „... Az etnikum nem képez eredetileg kifejlett munkamegosztási struktúrát”, mégis – bárha „kialakulatlanul” is – „közösség voltának” egyik nagy jelentőségű „dimenziója” bizonyos szintű és jellegű gazdasági egységként való szereplése.) Példaadó és alapvető jelentőségű archetipusokat szolgáló (reprodukáló) funkcióin keresztül ez a közösség környezet- és személyiségformáló tényező, az identitástudat alapvető normáinak alapja is, ami kölcsönös, személyes és közvetlen kommunikáción alapul, ezért a legmarkánsabban *nyelvi környezetként* jelenik meg. Közösségként való jellemzéséhez azonban elengedhetetlen további jellegzetességeinek (vallási, kulturális, gazdasági közösség stb.) és karakterisztikus jegyeinek említése.

Egy etnikum folyamatos léte természetesen addott; egyes meghatározó jegyei ugyan alapvető változásokon mehetnek keresztül (végül maga a nyelv is „felcserélődhet”), folyamatos létezése azonban gyakorlatilag megkérdőjelezhetetlen. Ezt a „létezést” csak bizonyos demográfiai változások veszélyeztethetik. Erőszakos beavatkozásoktól eltekintve, esetleges pusztulása azonban szintúgy „természetes” módon haladó folyamat, mint életének más belső történései.

Az etnikumok létformája: „helyi” közösségek *hálózata*. Mivelhogy térben tagolt, közös jegyekkel felruházott, egymáshoz bizonyos vonásokban tudatosan hasonló „mikrokörnyezetek” alkotják, az etnikumok regionális fogalomként is felfoghatók. Az időhöz fűződő viszonyuk egészen más, mint a nemzeté. Létük már említett folyamatossága az oka, hogy „szerves” időbeliségüket a tudományos reflexió nem ragadhatja meg. A történelemtudomány mintegy elhanyagolhatónak tekinti az etnikumokat. Egy etnikum eredete, keletkezése, időbeli folyamatossága ugyanis nem „tudományos” történelmi elméletek formájában konstruálódik.

Az adott területen élő etnikumok nemzedékeinek a térségben folyamatos jelenlétét szükségszerűen biztosító, „kategorikus imperatívuszként” ható helybenmaradás és „otthonteremtés” igény¹⁵ az oka annak, hogy az asszimiláció – az etnikumok együttélésének szintjén –, az élet elfogadott, normális jelenségei közé tartozik. Ezen a szinten az asszimiláció (az egyének a környezetéhez hasonulása) az egyes helyi közösségek egységének és jellemző arculatának kialakítása és fenntartása során potenciálisan felmerülő konfliktus-helyzetek megoldásaként jelenik meg.¹⁶

Egy etnikumot ugyanakkor nem tekinthetünk belsőleg tökéletesen egységes csoportnak. (Noha bizonyos „közös” jegyek, ismérvek általános elterjedtsége pusztán létének feltételezéséhez is elengedhetetlenül szükséges.) Szabad az út egy ilyen helyi közösség további csoportokra bontása előtt. Éppen ezért akadhatnak bizonytalan identitású (esetenként: elbizonytalanított) csoportok is. Pl. azok, akiknek betagozódása (hasonulása) még nem teljesen „lezaajlott” folyamat, akik esetleg e hasonulás révén a „helybéli” társadalmi-gazdasági hierarchiaszintjein elfoglalt helyzetükkel elégedetlenek, akik egyértelműen érdekelnek tekinthetők bizonyos „kitörési kísérletek” sikerében (érvényesülés, személyes ambíciók a közösségen kívül vagy belül). Az ilyen csoportok megléte „lecsapódhat” a statisztikai eredményekben is, és a külső, nacionalista indíttatású hatásgyakorlásoknak is a fő kapaszkodóit e csoportok (személyek) jelentik.

Az egyes etnikumok helyi közösségeinek térbeli elterjedése olyan nyílt rendszerként is felfogható, amelyet alkotóelemei izolált egységeinek együttese jellemez. Míg ugyanis a nemzetek térbelileg elkülöníthetetlenek, az asszimiláció elvének elfogadására az etnikumok és a részeit képező helyi közösségek külső és belső viszonyainak alakulása során élesen elhatárolódó térbeli egységek létrejöttéhez vezet.

A „nemzetiségileg vegyes területek” ezért tulajdonképpen egyfajta *anomáliát* képeznek. Az ilyen eltérések a fentebb vázolt rendszer „működésébe” való külső beavatkozások eredményei. A beavatkozásokat a legkülönbözőbb indokok legitimizálhatják (politikai, gazdasági, kulturális stb.), a háttérükben azért sokszor jó okkal sejtethetjük a nacionalizmus erőszakosan egyneműsítésre törekvő ideológiájának jelentékeny befolyását.¹⁷ A nacionalista indíttatású megközelítés mintha mindenáron *eltüntetni* szeretne valami nem megkerülhető, lényeges, ám az ő szempontjai szerint fölöttébb kínos valóságot.¹⁸ Példának okáért „nemzetiségileg vegyes” térséget keres (és „kreál”) ott, ahol pedig a valós („hétköznapi”) élet szintjén csak etnikailag homogén közösségeket találhatunk. (Gyakran éppen az asszimilációs folyamatok hatásának eredményeképpen.) Tehát amíg az egyik oldalon – bizonyos térségekben – eltüntetni (nem létezővé *nyilvánítani*) igyekezik bizonyos etnikumokat, ugyanakkor – a másik oldalon – máshelyütt meg éppen maga is létrehozni (és „életben tartani”) szándékozik hasonló közösségeket. Mindkét esetben az asszimiláció és az asszimilációs folyamatok hatásainak semmibevé-

¹⁵ „Jobb híján nevezzük így...”

¹⁶ Ennek az „egységnek” különböző jelzései vannak. Általában egy egységes és koherens kritériumrendszer kialakításának és széles körű elfogadásának szükségességét jelöli, az adott közösség tagjai számára érvényesen, életük legkülönbözőbb szféráinak szintjén.

¹⁷ A modern (nagy)városokat eleve *etnikailag heterogén környezetek* jellemzik (diaszpórák, szegregáció). Esetükben azonban a tudatos külső, nacionalista beavatkozások lehetősége minimális, és ha a városlakó népesség etnikai „homogenizációjára” mégiscsak kísérletet tesznek, szélsőségesen erőszakos megmozdulások áradata előtt nyitják fel a zsilipeket.

¹⁸ Ezzel megintcsak nem akarok pálcát törni a nacionalizmus felett, egyszerűen csak (úgy látom, hogy) így van.

teléről (esetenként megsemmisítéséről) van szó. Az „eltüntetés” ugyanis nem annyira „beolvasztást” takar, mint inkább „szétzilálást”, felbomlasztást, „elkergetést” stb., vagy – úgymond jobb esetben – egyszerű statisztikai szemfényvesztést.

Összegzés

Nemzet és etnikum fogalmainak e racionalista kategorizációja kénytelen beérni a valóság csupán egy kicsiny töredékének megragadásával. Megkülönböztetésük feltételezett koncepciója e fogalmak valóságos összetettségének olyan fokával kell, hogy számoljon, amely talán csak test és lélek szövevényes egységéhez viszonyítható. És ha már ezt az összehasonlítást idéztem, annak kitételeinél maradván megállapítható, hogy etnikum és nemzet harmonikus kettősébe a nacionalizmus a kizárólagosság veszélyes elemét vegyíti.

E hosszúra nyúlt fejtegetés végére összefoglalásképpen az alábbiak fogalmazhatók meg:

„A *nemzet* modern kategóriarendszerünkben – függetlenül a szó etimológiájáról és történelmi jelentéseitől – olyan képzetek, fogalmak és feltételezések összességét fogja át, amelyek ebben a formában csupán a 18. sz. vége óta léteznek.” (SZÚCS J. 1984).

A *nemzetiségi kérdés lojalitások* konfliktusaként jelenik meg a társadalmi élet egyéb jelenségei közt; különböző (kulturális-, politikai-) *identitás(tudatok)* szembenállásában gyökerezik és az *asszimiláció* problémája körül bontakozik ki.

A *nemzetiségi viszonyok* a különböző etnikumok helyi közösségeinek *térbeli elterjedését* átfogó kérdéskört jelentik az egyik, másrészt pedig az ezen közösségeket a politikailag megszervezett (és kulturálisan integrált) nemzeti formációkhoz fűző többszintű *társadalmi kapcsolatrendszert* jelentik a másik oldalon. SZÚCS Jenő fentebbi idézete értelmében egyértelműen kiviláglik, hogy az ekképpen felfogott nemzetiségi viszonyok „... csak a 18. sz. vége óta léteznek.” A 18. sz.-tól fokozatosan kialakuló nemzetiségi viszonyok alapját az ezt megelőző etnogenetikus folyamatok során kialakult etnikai viszonyok jelentik. A társadalom nemzeti elvekre épülő „új szervezeti keretei” (SZÚCS J. 1984) tehát az etnikumok térbeli elterjedésének korábbi alakulását is tükrözik. A nemzetiségi viszonyok történelmi fejlődésének modelljei ezért nem nélkülözhetik egyfajta „kiindulási helyzet” koncepciójának vázlatát.

IRODALOM

- A szlovákiai magyar nyelvterület városai. – Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest, 1946.
- BARTH, F. 1966. Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. – *Regio*, 7. évf. 1. sz.
- BORSODY I. (szerk.) 1938. Magyarok Csehszlovákiában, 1918–1938. – Budapest.
- CSAPODI CS. 1942. Bars megye verebélyi járásának nemzetiségi viszonyai az újkorban. – Athenaeum, Budapest.
- CSEPELI GY. 1990. ... és nem is kell hozzá zsidó. Az antiszemizmus társadalom-lélektana. – Budapest.
- DÁVID Z. 1980. A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene. – *Valóság*, 18. évf., 8. sz.
- DÁVID Z. 1988. A Kárpát-medence nemzetiségi viszonyainak várható alakulása 2000-ig. – *Magyarságkutatás*, Budapest.
- ENGEL P. 1990. Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. – *Magyarok Európában I.*, Budapest.
- FEHÉR F. 1992. A többkultúrújság. – *Európai Szemle*, III. 2.
- FRISNYÁK S. 1990. Magyarország történelmi földrajza, Budapest.
- GYURGYÍK L. 1993a. A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében. – In: *Fejezetek a csehszlovákiai magyarság történetéből*, Pozsony.

- GYURGYÍK L. 1993b. A szlovákiai magyarság a népmozgalmi és népszámlálási adatok tükrében. – *Regio* 4. évf., 4. sz.
- GYURGYÍK L. 1993c. Szlovákiai magyarok az 1991-es népszámlálás tükrében. – In: *Magyarok Szlovákiában*, Pozsony.
- GYURGYÍK L. 1994. Magyar mérleg. A szlovákiai magyarság a népszámlálás és népmozgalmi adatok tükrében. – Pozsony.
- HAMVAS B. 1988. *Az öt géniusz. – Életünk Könyvek*, Budapest.
- HOÓZ I. 1975. A népesség nemzetiség szerinti számbavételének problémái. – *Demográfia*, 75. 1.
- JÁSZ I O. 1986. A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. – Budapest.
- KNIEZSA I. 1941. Adalékok a magyar–szlovák nyelvhatár történetéhez. – Atheneum, Budapest.
- KOCSIS K. 1989. Vegyes etnikumú területek társadalmának népességföldrajzi kutatása Szlovákia és a Vajdaság példáján. – *KLTE*, Debrecen.
- KOVÁCS A. 1928. A nyelvismeret mint a nemzetiségi statisztika ellenőrzéje. – *M. Stat. Szemle*, kiny. Budapest.
- KOVÁCS A. 1938. A magyar–tót nyelvhatár változásai az utolsó két évszázadban. – Budapest.
- MIRNICS K. 1991. Az asszimiláció hatása a természetes népmozgalomra. – *Regio*, 2. évf., 4. sz.
- POPÉLY GY. 1991. Népfogyatkozás. (A csehszlovákiai magyarság a népszámlálási adatok tükrében (1918–1948)) – Budapest.
- RÁCZ I. 1995. A török világ hagyatéka Magyarországon. – Debrecen.
- RADÓ P. 1996. Asszimiláció és nyelvváltás a magyarországi szlovének körében. – *Regio*, 7. évf., 4. sz.
- SETON-WATSON, H. 1977. *Nations and States*. – Colorado, USA.
- SZABÓ M. 1984. Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében. – In: *Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1986*. Budapest.
- SZÚCS J. 1983. Vázlat Európa három történeti régiójáról. – Budapest.
- SZÚCS J. 1984. *Nemzet és történelem*. – Budapest.
- TAMÁS G. M. 1988. Liberalizmus és nacionalizmus. – In: *Medvetánc – melléklet*, Budapest.

THEORETICAL ISSUES OF GEOGRAPHICAL STUDIES IN AREAS OF MIXED NATIONALITY
AND OF ASSIMILATIONAL PROCESSES

by Gy. Farkas

S u m m a r y

A rational categorization of nationality and ethnicity outlined in the above study has grasped but a small fragment of reality. A concept of their demarkation is facing a high grade of complexity of these notions similar to that of the relation between human body and soul. This harmonic duet of ethnicity and nation is disturbed by nationalism when the latter claims exclusivity within this relationship.

The conclusions of the present study could be summarised as follows:

"Within our system of categories nation, independent of the etymology and historical meaning of the word, embraces a totality of ideas, notions and preconceptions having existed in this form since the end of the 18th century only." (SZÚCS, J. 1984).

The issue of nationalities emerges as a conflict of loyalties among the other phenomena of the social life; it roots in the conflict of different (cultural and political) self-awareness and develops around the problem of assimilation.

Nationality relations include the spatial distribution of local communities of various ethnicity on the one hand and a multi-level social relationship between these communities and the politically organised (and culturally integrated) national formations on the other hand. Citation from J. SZÚCS mentioned above refers to this relationship "having existed in this form since the end of the 18th century only." At the base of the nationality relationships gradually emerging from the 18th century are lying ethnic relationships created by the previous ethnogenetic processes. This way "new organisational framework" of society based on the national principles (SZÚCS, J. 1984) also reflects an earlier spatial distribution of ethnic groups. Therefore models of historical development of nationality relationships should be supported by a conceptual scheme of the "initial ethnic situation".

Translated by J. BASSA